

ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΣΤΟ ΠΑΡΟΝ

ΜΝΗΜΗ, ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ
ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΝΙΚΟΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ – ΑΡΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΓΡΑΦΟΥΝ

ΑΡΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΔΑΦΝΗ ΒΟΥΔΟΥΡΗ,
ΕΛΕΑΝΑ ΓΙΑΛΟΥΡΗ, ΑΓΓΕΛΟΣ ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ, ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ,
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΛΤΣΑΣ, ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ, ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ,
ΝΙΚΟΣ ΜΠΕΛΑΒΙΛΑΣ, ΝΙΚΟΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΛΑΝΤΖΟΣ,
ΟΛΓΑ ΣΑΚΑΛΗ, ΤΑΣΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΕΛΕΝΗ ΣΤΕΦΑΝΟΥ,
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥΡΤΑ, ΓΙΑΝΝΗΣ ΧΑΜΗΛΑΚΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ **ΑΝΑΤΥΠΟ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ**

ΝΙΚΟΣ ΜΠΕΛΑΒΙΛΑΣ

Περί μνημείων και μνήμης: Οι υλικές πτυχές της ιστορίας

Το μνημείο είναι ένα υλικό τεκμήριο της ιστορικής αφήγησης. Διαφέρει, λόγω της υλικότητάς του, από τη νοητική προφορική ή γραπτή ιστορία. Όμως, όπως ο γραπτός και προφορικός λόγος, έτσι κι αυτό μνημονεύει πρόσωπα, γεγονότα, εποχές, πρακτικές, τεχνικές. Φέρει επάνω του στοιχεία τα οποία δεν παραπέμπουν μόνο στη στιγμή της δημιουργίας του, αλλά και σε όλη τη διάρκεια της ζωής του, καθώς τα δεδομένα αυτά ενσωματώνονται τόσο στο ίδιο το υλικό σώμα του μνημείου όσο και στη συλλογική μνήμη της κοινωνίας.

Τι σημαίνει αυτό με απλά λόγια; Όταν διηγούμαστε την ιστορία των αθηναϊκών κλασικών χρόνων, δείχνουμε τον Παρθενώνα. Για τη δόξα του Βυζαντίου αναφέρουμε την Αγία Σοφία. Και για το μεγαλείο της αυτοκρατορικής Ρώμης παραπέμπουμε στο Κολοσσαίο. Σε αυτά τα σημεία συρρέουν εκατομμύρια άνθρωποι, και αυτά εικονοποιούν την αφήγηση του μαθήματος της ιστορίας στα βιβλία των μαθητών όλης της ανθρωπότητας. Δεν είναι μόνον τα συγκεκριμένα μνημεία βεβαίως, αλλά αμέτρητα υλικά κατάλοιπα, σκορπισμένα σε όλο τον πλανήτη, που το καθένα διηγείται μία μεγάλη ή μικρή ιστορία ενός τόπου, ενός έθνους, ενός πολιτισμού.

Ωστόσο τα πράγματα δεν είναι πάντα τόσο αθώα, ούτε συμβαίνουν τόσο «ευθύγραμμα» όσο νομίζουμε. Μιλώντας λίγο πιο αναλυτικά, πρέπει πρώτα να ξεκαθαρίσουμε πόσες διαφορετικές εκφάνσεις μπορεί να λάβει η έννοια *μνημείο*.

Μια υλική κατασκευή της μνήμης μπορεί να είναι ένας τάφος (μάλλον ο αρχαιότερος τύπος ανθρώπινου έργου, με στόχο να διατηρήσει τη θύμηση), ένας ναός ή ένα ιερό δένδρο των ξεχασμένων θρησκειών, ένα έργο τέχνης (π.χ. μια προϊστορική βραχογραφία, ένα κλασικό γλυπτό ή ένας αναγεννησιακός πίνακας ζωγραφικής), μία ρωμαϊκή αψίδα θριάμβου, ένας ανδριάντας κάποιου σημαίνοντος προσώπου, ένα ανάκτορο, ένα οχυρό, ένα αστικό μέγαρο, μία πόλη, ένα εργοστάσιο, ένα τυπωμένο βιβλίο (π.χ. η Βίβλος του Γουτεμβέργιου), ένα πρωτοποριακό καλλιτεχνικά και τεχνικά φιλμ σε σελιλόντ (π.χ. το έργο *Μετρόπολις* του Fritz Lang), ένα μικρής τεχνικής, καλλιτεχνικής ή αρχιτεκτονικής αξίας αλλά υψηλής πολιτικής σημασίας έργο (π.χ. η στραπατσαρισμένη στο έδαφος σιδερένια πύλη του Πολυτεχνείου στην Αθήνα ή ένα υπόλεμμα τοίχου από μπετόν του Τείχους του Βερολίνου).

Εδώ θα μιλήσουμε για *αρχιτεκτονικά μνημεία*, κτίρια, σύνολα, πόλεις. Αυτά είναι ίσως και τα μοναδικά μνημεία –αν όχι όλα, τουλάχιστον τα περισσότερα εξ αυτών– που δεν αποτελούν μόνο εκθέματα προς θέαση ή επίσκεψη εκπαιδευτικού-τουριστικού χαρακτήρα (όπως π.χ. τα μουσεία και οι αρχαιολογικοί τόποι), αλλά και χώρους διαρκούς βίωσης πολλών χρήσεων. Εννοούμε μεταξύ άλλων αστικά μέγαρα, κατοικίες, δημόσια κτίρια, βιβλιοθήκες, θέατρα, πανεπιστήμια, θρησκευτικούς χώρους, κήπους, πάρκα, λιμάνια, σταθμούς τρένων, όπως και σύνολα συνοικιών, οικισμών, πόλεων και τοπιών.

Οι διαφορετικές προσλήψεις ανά εποχές

Από πότε όλα αυτά θεωρούνται μνημεία άραγε; Μία συνοπτική επισκόπηση θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε ότι ο ορισμός και η αποδοχή της έννοιας του μνημείου διαφέρει από εποχή σε εποχή, από κοινωνία σε κοινωνία.

Το μνημείο με τη σημερινή του διάσταση εισήχθη σταδιακά

ως έννοια μετά την εποχή του Διαφωτισμού (Sitte 1999). Είχε προηγηθεί η Αναγέννηση, η οποία επανέφερε στο φως τα κατάλοιπα της αρχαιότητας, ανακαλύπτοντάς τα εκ νέου και αποκαλύπτοντας πως δεν ήταν τόποι σκότους και μαγείας – όπως οι κοινωνίες των πρωτοχριστιανικών αιώνων και του Μεσαίωνα τα είχαν ορίσει, επιλέγοντας πολλές φορές την καταστροφή τους. Έως τότε ο κοινός νους θεωρούσε μνημεία τα θαυμαστά και περίεργα, τα ιερά σύμβολα και τα σύμβολα της εξουσίας.

Παρακολουθώντας τις μεταλλαγές στην Ελλάδα, παρατηρούμε, μέσω των περιγραφών και των κεμένων από τον 15ο αιώνα έως την ίδρυση του νέου κράτους, την πορεία της συλλογικής συνείδησης στον ορισμό της ιστορικότητας στον χώρο. Από μερικά κείμενα-σταθμούς του περιηγητισμού, όπως αυτά του Φλωρεντινού χαρτογράφου Cristoforo Buondelmonti του πρώιμου 15ου αιώνα (Legrand 1897· Τόλιας 2002), του Οθωμανού Τσελεμπί του 17ου αιώνα (Τσελεμπί 1994), του Γάλλου κόμη Choiseul-Gouffier του ύστερου 18ου αιώνα (Choiseul-Gouffier 1782) και του Άγγλου λόρδου Byron του 19ου αιώνα (*Λόρδου Μπάνρον...* 1996), μπορούμε να διακρίνουμε τις αλλαγές που συμβαίνουν. Φαίνεται πως οι αντιλήψεις για το τι είναι ιστορικό κατάλοιπο διαφοροποιήθηκαν βήμα το βήμα από την εποχή των συλλογών αξιοπρόσεκτων ή σπανίων αντικειμένων στις αυλές βασιλέων και ηγεμόνων (*cabinets des curiosités*) ή από την εποχή των ιερών τόπων και μνημείων, στους οποίους κατευθύνονταν καραβάνια πιστών προσκυνητών (για την αλλαγή αυτή σε σχέση με τα μνημεία του ελληνικού χώρου, βλ. συνοπτικά Σιμόπουλος 2001).

Μετά την εκκοσμίκευση του ευρωπαϊκού πολιτισμού, κατά τη διάρκεια του 19ου και νωρίς στον 20ό αιώνα, τα αρχαία κυρίως μνημεία τέχνης και αρχιτεκτονικής άρχισαν να προστατεύονται ως κοινά αγαθά (βλ. το κείμενο της Δ. Βουδούρη στον παρόντα τόμο). Όμως ήταν περισσότερο αισθητικά κριτήρια και ιδεολογικά στερεότυπα που καθόριζαν την αξιολόγησή τους,

όπως και τους τρόπους αντιμετώπισης και βίωσής τους. Επομένως, επιχειρώντας να κατανοήσουμε τη θέση των μνημείων στον σύγχρονο πολιτισμό, ας θυμόμαστε πως ο ορισμός και η αποδοχή ενός μνημείου διαφέρει από εποχή σε εποχή, από κοινωνία σε κοινωνία.

Η σύγχρονη αντίληψη περί μνημείων

Ο ορθολογισμός και η επιστημονική κατηγοριοποίηση, τεκμηρίωση και αξιολόγηση είναι στοιχεία τα οποία προστέθηκαν στον τρόπο αντιμετώπισης των μνημείων στα σύγχρονα χρόνια. Η διεύρυνση της έννοιας της προστατευμένης μνημειακότητας συντελέστηκε κατά τον 20ό αιώνα και κυρίως στο δεύτερο μισό του.

Δύο επάλληλα, αν και με μεγάλη χρονική διαφορά, συνέδρια προσδιόρισαν τη σημερινή αντίληψη περί μνημείων. Το πρώτο έγινε στην Αθήνα το 1931 (Χάρτα της Αθήνας, βλ. «The Athens Charter for the Restoration...» 1931), και το δεύτερο 33 χρόνια αργότερα –κι ενώ είχε παρεμβληθεί ένας καταστροφικός παγκόσμιος πόλεμος– στη Βενετία (Χάρτα της Βενετίας, βλ. «International Charter for the Conservation...» 1964). Ακολούθησε η συνέλευση της UNESCO το 1972 και η διεθνής συμφωνία για την προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς, η οποία έθεσε πλέον τις βάσεις για ένα κοινά αναγνωρισμένο πλαίσιο από την παγκόσμια επιστημονική κοινότητα και τα κράτη («Convention Concerning the Protection...» 1972). Η τεράστια κατακραυγή για την καταστροφή των μνημείων της Μεσοποταμίας και της Συρίας στις μέρες μας επιβεβαιώνει με δραματικό τρόπο ότι η παγκόσμια κοινή γνώμη δέχεται αυτό το πλαίσιο της οικουμενικότητας της αρχαιολογικής κληρονομιάς του πλανήτη, η οποία ωστόσο συνεχίζει να είναι εκτεθειμένη σε κίνδυνο.

«Φορτωμένα με ένα μήνυμα από το παρελθόν, τα ιστορικά

μνημεία των ανθρωπίνων γενεών μένουν στο παρόν ως ζώσες μαρτυρίες των παλαιών παραδόσεων της εποχής τους», έγραφαν οι αρχιτέκτονες και τεχνικοί που συγκεντρώθηκαν στην Αθήνα το 1931 και συνέταξαν τη «Χάρτα για τα ιστορικά μνημεία». Και στη Βενετία, το 1964, όρισαν μέσω της δεύτερης Χάρτας πως μνημείο «δεν είναι ένα μοναδικό αρχιτεκτόνημα, αλλά επίσης το αστικό ή το αγροτικό πλαίσιο εντός του οποίου βρίσκεται το τεκμήριο ενός συγκεκριμένου πολιτισμού, μια σημαντική πρόοδος ή ένα ιστορικό γεγονός...».

Ακολούθησε μια πλειάδα διεθνών συμφωνιών και διακηρύξεων, καθώς και η ίδρυση διεθνών οργανισμών, που κάλυψαν πλέον το σύνολο των ενοτήτων – τα αρχιτεκτονικά μνημεία, τις πόλεις-μνημεία, τα τοπία, τα βιομηχανικά και τεχνικά μνημεία και πολλά άλλα: ICOMOS (= International Council of Monuments and Sites, <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>), TICCIH (= The International Committee for Conservation of Industrial Heritage, <http://ticcih.org/about/charter/>), DOCOMOMO (= International International Committee for Documentation and Conservation of Buildings, Sites and Neighbourhoods of the Modern Movement, <http://www.docomomo.com>).

Όμως, παρά τον θεσμικό και επιστημονικό προσδιορισμό και τη συνακόλουθη προστασία της υλικότητας των μνημείων, συνεχίζει και στους πιο σύγχρονους πολιτισμούς να επιβιώνει η πλέον αρχαϊκή διάστασή τους. Ένα προσκυνητάρι-αφιέρωμα στην άκρη ενός επαρχιακού δρόμου (εικόνα 1) δεν έχει ουδεμία θεσμική κατοχύρωση ή προστασία, ουδεμία επιστημονική επένδυση. Όμως παραμένει και θα μείνει ανέγγιχτο λόγω του συλλογικού σεβασμού που συγκεντρώνει. Είναι ένα μνημείο in context (δηλαδή ενσωματωμένο στο πολιτιστικό περιβάλλον του), στο οποίο παρέχεται μια άτυπη «εθμική» προστασία. Μνημείο είναι επίσης το θεσμικά προστατευμένο (με βάση εξαιρετικά αυστηρούς νόμους) και επιστημονικά τεκμηριωμένο (με βάση επίσης αυστηρά μεθοδολογικά κριτήρια) κτίριο ή έργο τέχνης. Όταν συνταιριάζουν αυτά τα δύο, δηλαδή

Εικόνα 1. Προσκυνητάρι δίπλα στον δρόμο κοντά στη λίμνη Κάρλα της Θεσσαλίας. Φωτ.: Ν. Μπελαβίλας.

η «εθμική» και βαθύτερη διαχρονική πολιτιστική αναγνώριση με την επιστημονική και θεσμική προστασία, τότε το μνημείο είναι πανίσχυρο. Τέτοια μνημεία είναι π.χ. ο Παρθενώνας της Αθήνας, η Καπέλα Σιστίνα της Ρώμης, τα τεμένη των τριών θρησκειών της Ιερουσαλήμ.

Περί αναπαραστάσεων ή Το παράδειγμα της σαρκοφάγου

Ας επιχειρήσουμε τώρα να διακρίνουμε τις διαφορετικές ποιότητες που παραμένουν κρυμμένες πίσω από την αρχική εικόνα ενός μνημείου. Απλοποιώντας την ανάλυση, ας δεχθούμε ότι το ίδιο το μνημείο αποτελεί τεκμήριο της στιγμής που το γέννησε. Ταυτίζεται με αυτήν μέσω της πραγματικής μορφής του, καθώς είναι άμεσο προϊόν της ιστορικής συγκυρίας, του

ιστορικού momentum στο οποίο αναφέρεται ή –και εδώ πρέπει να σταθούμε– το οποίο *αναπαριστά*.

Το υλικό πλαίσιο (κτίριο, κατασκευή, κέλυφος, τόπος) εντός ή επί του οποίου έλαβε χώρα ένα ιστορικό συμβάν, όταν μνημειοποιείται, διασχίζει τον χρόνο ως χρονοκάψουλα. Αυτό το υλικό κατάλοιπο, όσο μικρό ή μεγάλο σε μέγεθος κι αν είναι, έχει μετασηματιστεί πλέον στην κοινή συνείδηση και έχει ταυτιστεί με την ιστορική στιγμή και το γεγονός που το γέννησε. Το κατάλοιπο τείνει ταυτόχρονα να *υπάρχει το ίδιο* με υλικό τρόπο και να *αποδεικνύει την ύπαρξη* μιας συγκεκριμένης ιστορικής στιγμής, ενός προσώπου, ενός γεγονότος. Τότε βιώνεται πλέον συλλογικά ως μνημείο.

Ωστόσο το ίδιο συμβάν μπορεί να απεικονίζεται σε ένα σύμπλεγμα τέχνης, ένα άγαλμα, ένα κτίριο, μια κατασκευή που δημιουργήθηκε «εις μνήμην» του λίγο αργότερα, δηλαδή ως μια μεταγενέστερη αφήγηση (αν και γενικά σύγχρονη της εποχής του και της αντίστοιχης κοινωνίας), με σκοπό να *παραπέμψει* στη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή – όπως π.χ. μία αψίδα θριάμβου η οποία αφηγείται μια μάχη ως θριαμβικό συμβάν και ως κτίσμα ταυτόχρονα. Αυτές οι εκ των υστέρων κατασκευές που μνημειοποιούν ένα συμβάν προσλαμβάνονται κατά κανόνα ως αυθεντικά τεκμήρια του συμβάντος, παρότι το συμβάν έχει ξαναγραφτεί με το χέρι του γλύπτη ή του αρχιτέκτονα, ο οποίος απέδωσε υπό το δικό του πρίσμα (αμέσως ή λίγο αργότερα) το ιστορικό γεγονός.

Θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε αυτή τη σημαντική διάκριση ανάμεσα στο αυθεντικό υλικό ίχνος και στην εκ των υστέρων κατασκευή της υπόμνησής του ανατρέχοντας στις καταβολές του πολιτισμού – στους τύμβους, στις πυραμίδες και σε άλλα ταφικά μνημεία. Ας χρησιμοποιήσουμε το παράδειγμα μιας μεσαιωνικής σαρκοφάγου. Το εσωτερικό της κρύβει τα αόρατα από το δημόσιο βλέμμα φθαρτά υλικά ίχνη ενός νεκρού, ας πούμε, ηγεμόνα. Το εξωτερικό της αποτελεί τη γλυπτή εξωραϊσμένη αναπαράσταση του ίδιου σώματος, συχνά

στην ίδια θέση –ως νεκρού–, με τα σύμβολα του τίτλου του, το ξίφος, το διάδημα, τα πολύτιμα ρούχα. Η αναπαράσταση αυτή καλύπτει το πραγματικό περιεχόμενο του οποίου τη μνήμη διαιωνίζει. Το σώμα που μνημονεύεται είναι πλέον η γλυπτή στην πέτρα αναπαράστασή του, επάνω και γύρω από τα άορατα, σφραγισμένα αιωνίως υλικά κατάλοιπα τα οποία κρύβει η σαρκοφάγος.

Έτσι μπορούμε να συμφωνήσουμε ότι το μνημείο είναι είτε μία αυθεντική υλική υπόμνηση είτε μία ισχυρότερη και μεταγενέστερη κατασκευή προκειμένου να διασωθεί η φθαρτή υπόμνηση.

Η αφήγηση, η πρόσληψη και το βίωμα

Ακολουθώντας τον πιο πάνω συλλογισμό, προκύπτει ότι το μνημειοποιημένο υλικό ίχνος (είτε στην αυθεντική μορφή του είτε στην εκ των υστέρων κατασκευή του) αποτελεί την υλική παράμετρο της ιστορικής αφήγησης, και αυτό τη διαφοροποιεί από τη νοητική προφορική ή γραπτή αφήγηση της ιστορίας.

Ένα μνημείο αφηγείται διά των υλικών καταλοίπων ανάμνησης την ιστορία προσώπων, γεγονότων, εποχών, πρακτικών, τεχνικών και τεχνών. Όμως το βίωμα αυτής της αφήγησης ή η ευθύγραμμη πορεία της δεν είναι αυτονόητη.

Το μνημείο αλλάζει ταυτότητα, αλλάζει χρήση, αλλάζει συμβολισμούς. Πολλές φορές η παρουσία του στο αστικό περιβάλλον μπορεί να αποτελεί το κυριότερο χαρακτηριστικό της ταυτότητάς του. Το αρχιτεκτονικό μνημείο της Ροτόντας στη Θεσσαλονίκη αποτελεί ένα καλό παράδειγμα για τη διερεύνηση αυτών των χαρακτηριστικών (εικόνα 2). Η ταυτότητα του μνημείου άλλαξε πολλές φορές: Υπήρξε ρωμαϊκό αυτοκρατορικό μασωλείο του 4ου αιώνα μ.Χ., παλαιοχριστιανικός ναός λίγο αργότερα, ισλαμικό τέμενος από τον 16ο αιώνα, εκ νέου ελληνικό χριστιανικό μνημείο από την ένταξη της Θεσσαλονί-

Εικόνα 2. Η Ροτόντα της Θεσσαλονίκης, ένα ρωμαϊκό, παλαιοχριστιανικό, οθωμανικό μνημείο και σήμερα μνημείο της UNESCO, διαχρονικό τοπόσημο της πόλης. Φωτ.: Ν. Μπελαβίλας.

κης στο ελληνικό κράτος έως τη δεκαετία του 1950, και σήμερα απο-ιεροποιημένο πολιτιστικό μνημείο της Θεσσαλονίκης, ενταγμένο στον κατάλογο της UNESCO (είναι μάλιστα ενδεικτικό της επιλεκτικής χρήσης μίας εκ των ταυτοτήτων του μνημείου έναντι άλλων ότι η Ροτόντα κηρύχθηκε μνημείο Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς το 1988 μετά από πρόταση του ελληνικού υπουργείου Πολιτισμού ως μέρος του συνόλου των «Παλαιοχριστιανικών και Βυζαντινών Μνημείων Θεσσαλονίκης», http://odysseus.culture.gr/h/3/gh3530.jsp?obj_id=9141). Δύο μόνο στοιχεία παρέμειναν σχετικά αναλλοίωτα στη διάρκεια της ζωής της Ροτόντας. Το πρώτο είναι η σταθερά αναγνωρίσιμη βαριά κυλινδρική δομή της με τη θολωτή στέγη (δηλαδή η βασική αρχιτεκτονική μορφή), στην οποία έγιναν κατά καιρούς προσθήκες ή αφαιρέσεις επιμέρους στοιχείων ανάλογα με τη χρήση το δεύτερο είναι η διαρκής, επί 16 αιώνες, λειτουργία του μνη-

μείου ως εντυπωσιακού διαχρονικού τοπόσημου του κέντρου της πόλης. Αυτά τα δύο στοιχεία, η επιβλητική δεσπόζουσα μορφή και η κεντρική θέση, επέβαλαν τη Ροτόντα ως ένα σημείο του οποίου η μνημειακότητα βιώνεται διαρκώς, ανεξαρτήτως των προσλήψεων της και ανεξαρτήτως των ιστορικών μαρτυριών που μεταφέρει ως μνημείο – οι οποίες μπορεί και να αγνοούνται εντελώς από αυτούς που το γνωρίζουν, το επισκέπτονται, αναφέρονται σε αυτό.

Μνημεία και πόλεις

Η ιδιαίτερη σχέση ιστορικών τόπων και αρχιτεκτονημάτων με τις ζώσες πόλεις που τα περιβάλλουν διερευνήθηκε συστηματικά τις δεκαετίες του 1960 και 1970. Δεν είναι βεβαίως τυχαίο ότι η μελέτη και θεωρητική τεκμηρίωση της συγκεκριμένης διαχρονικής σχέσης έλαβε χώρα σε τόπους πλούσιους σε σχετικά παραδείγματα, κυρίως στην Ιταλία, όπου οι πόλεις συγκροτούνται από επάλληλες ορατές στρώσεις αστικών καμβάδων της ιστορίας. Τέτοιες πόλεις, που χαρακτηρίζονται από διαχρονία καταλοίπων με διαρκείς, ζώσες και συνυπάρχουσες χρήσεις, αντιμετωπίστηκαν ως αστικά παλίμψηστα, μνημειακά αλλά και ζώντα εν συνόλω. Είναι σε πόλεις όπως η Ρώμη, η Σιένα, η Λούκα, καθώς επίσης και στο κροατικό αλλά άλλοτε ρωμαϊκό Σπλιτ, όπου παλάτια, ναοί, θέρμες, αμφιθέατρα, φόρα (αγορές και τόποι συνάθροισης) συνεχίζουν να ζουν εντός του πολεοδομικού ιστού και να τον υπερκαθορίζουν, όχι ως περιφραγμένα, αποστειρωμένα *αρχαιολογικά μνημεία*, αλλά ως ενεργοί, διαρκώς εν χρήσει *αστικοί χώροι* διαφόρων χρονικοτήτων και συνεχών ανανομηματοδοτήσεων (Rossi 1991). Στα καθ' ημάς, παρότι κατά καιρούς βίαιες εκκαθαρίσεις μνημείων των βυζαντινών και οθωμανικών χρόνων κατέστρεψαν πολλά από τα ιστορικά ίχνη στον χώρο (Karidis 2014), σε αρκετές περιπτώσεις έφτασαν στον 21ο αιώνα ζώσες πολεοδομικές στρώσεις διαφορετι-

κών ιστορικών φάσεων σε πόλεις όπως η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη, τα Ιωάννινα, η Ρόδος και η Κέρκυρα. Εκεί ανακαλύπτει κανείς ένα ρωμαϊκό ωδείο ως σύγχρονο θέατρο, ένα βυζαντινό εκκλησάκι ως τόπο λατρείας, ή ακόμη βυζαντινές οχυρώσεις, ιπποτικά και βενετσιάνικα κτίρια να επιβιώνουν ως λειτουργικά τμήματα των σημερινών πόλεων.

Σε αυτό το σημείο έχει ενδιαφέρον να δούμε τη σχέση του αστικού χώρου με τα μνημεία που είναι ενσωματωμένα σε αυτόν. Πώς τον σημαδεύουν; Πώς ιδεολογίες οι οποίες συγκρότησαν τον σχεδιασμό και την κατασκευή του χώρου τα επιβάλλουν ή όχι; Ανέκαθεν τα μνημεία λειτουργούσαν, εκτός από χωρικά σύμβολα, και ως εργαλεία οργάνωσης και σχεδιασμού του δημόσιου χώρου. Για παράδειγμα, από τη σχέση των καθεδρικών ναών της Ευρώπης με τις πλατείες και την οργάνωση των συνοικιών μπορούμε να έχουμε μια καλή εικόνα της αλληλεπίδρασης μνημείου και χώρου της πόλης.

Εδώ όμως ανακύπτουν και άλλα ερωτήματα: Ποια μνημεία επιλέγεται να σημάνουν τον χώρο; Τι κάνει τις κοινωνίες να καθαιρούν κάποια και να αναδεικνύουν κάποια άλλα; Η διαδικασία εξάλειψης κάποιων κατηγοριών κτιστών τεκμηρίων της ιστορίας –μια πρακτική πολύ παλιά και συνάμα τόσο σύγχρονη– συνιστά μια «κάθαρση» της ιστορίας από όσες πτυχές της θεωρούνται κατά καιρούς ανεπιθύμητες ή μη ενδιαφέρουσες, σύμφωνα με τις εκάστοτε τρέχουσες αντιλήψεις. Στην Ελλάδα θα συναντήσουμε πάμπολλες περιπτώσεις ανάλογων εκκαθαρίσεων. Εκτός από την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, η Ρόδος είναι μία τέτοια περίπτωση. Κατά την Ιταλοκρατία στην πόλη, αλλά και στο υπόλοιπο νησί, οι ανασκαφές και συντηρήσεις μνημείων στόχευαν στην ανάδειξη ενός κατασκευασμένου λατινικού παρελθόντος. Για τον σκοπό αυτό επελέγησαν συγκεκριμένα τεκμήρια (π.χ. ναοί, κτίρια και οχυρώσεις) ως κτιστά ίχνη ή πλήρεις ανακατασκευές τους (όπως το Παλάτι των Ιπποτών), τα οποία ανέδειξαν μια πολιτικά προσανατολισμένη ιστορία (Καρατζάς 2015).

Κλείνοντας αυτές τις σκέψεις, πρέπει να συμπληρώσουμε τον καταλυτικό ρόλο του *τεχνικού* –του αρχιτέκτονα και του αρχαιολόγου– στην καταστροφή ή στην ανάδειξη, στη στοχευμένη προς τη μια ή προς άλλη κατεύθυνση αναστήλωση, η οποία θα αποκαλύψει ή θα συσκοτίσει, θα βοηθήσει στην κατανόηση ενός μνημείου ή θα το αλλοιώσει. Σχολές ολόκληρες και ένας διαρκής επιστημονικός διάλογος αναζητούν τις «ορθές» μεθόδους. Αλλά και αυτές αλλάζουν μαζί με τις εποχές και τις ιδεολογίες.

Από την κάθαρση στην επιστροφή της ιστορίας

Παρακολουθώντας την πορεία της ελληνικής αρχαιολογίας, μπορούμε να διακρίνουμε αυτές τις διακυμάνσεις και τις αλλαγές προσανατολισμών. Στην αρχή, τη δεκαετία του 1830, κατά την ίδρυση της νέας Αθήνας, ενδιέφερε μόνο το παρελθόν της κλασικής ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας. Κατεδαφίστηκαν πολλά βυζαντινά και οθωμανικά μνημεία της πόλης προκειμένου να αποκαλυφθούν τα υποκείμενα αρχαιολογικά στρώματα της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας ή να κτιστούν νέες κατασκευές.

Αργότερα, στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, η ιδεολογική στροφή προς τον «συνεχόμενο», σχεδόν από καταβολής κόσμου, ελληνοχριστιανικό πολιτισμό αναβίβασε τις βυζαντινές αρχαιότητες στο πάνθεον των διατηρούμενων μνημείων. Όμως όχι όλες. Δεν ενδιέφεραν κατοικίες, εργαστήρια, δρόμοι. Το βυζαντινό παρελθόν απεικονιζόταν κυρίως μέσω των έργων τέχνης και των μνημειωδών κτιρίων. Η αρχαιολογία του ελληνικού Μεσαίωνα ταυτίστηκε εντυπωσιακά με τη χριστιανική αρχαιολογία μέσω πληθώρας θρησκευτικών μνημείων, ναών και εικόνων. Χαρακτηριστικό αυτής της προσέγγισης είναι η συνεχής επιστημονική εμβάθυνση στην αγιο-/εικονογραφία και τη ναοδομία. Αντιθέτως, αγνοήθηκε η «μεγάλη» αρχαιολογία των

πόλεων, των δικτύων, τα τεκμήρια του βίου των ανθρώπων. Η υστέρηση, τουλάχιστον μέχρι πριν από λίγα χρόνια, της ελληνικής μεσαιωνικής αρχαιολογίας σε σχέση με την αντίστοιχη ευρωπαϊκή αποκαλύπτει αυτό το κενό. Με τον καιρό δίπλα στα βυζαντινά άρχισαν να γίνονται αποδεκτά και τα ενετικά και οθωμανικά μνημεία – επιμένοντας όμως με «εθνικά ορθό» τρόπο να τα ονομάζουμε (τουλάχιστον σε ένα υπηρειακό πλαίσιο) «μεταβυζαντινά», χαρακτηρίζοντας με τον όρο αυτόν συλλήβδην και ανιστόρητα έξι επτά αιώνες ιστορίας.

Αρκετές δεκαετίες μετά την «ανακάλυψη» των μνημείων του Βυζαντινού ακολούθησε η αποδοχή των νεότερων μνημείων. Σημαντικό ρόλο σε αυτό έπαιξε η μεγάλη διεθνής επιστημονική στροφή η οποία εγκατέλειψε τον ιστορικό ακαδημαϊσμό του 19ου αιώνα στην αρχαιολογία και την τέχνη. Η «παραδοσιακότητα», ο «λαϊκός» πολιτισμός, οι οικισμοί, τα κτίρια και τα τεχνουργήματά του άρχισαν να αναγνωρίζονται ως αξίες από κάποιους διανοούμενους –μεταξύ αυτών, από ποιητές όπως ο Γιώργος Σεφέρης ή από Έλληνες και ξένους μεγάλους αρχιτέκτονες του μοντέρνου κινήματος– ήδη κατά τον Μεσοπόλεμο. Καθερώθησαν όμως ως αγαθά άξια προς διάσωση πολύ μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Τότε ο Fernand Braudel (1988) μίλησε για τη σημασία του υλικού πολιτισμού, ανακαλύφθηκε η «ταπεινή ιστορία» της καθημερινής ζωής, ο Claude Lévi-Strauss (2000) και ο Amos Rapoport (2000) ανέδειξαν αξίες που κρύβονται σε ό,τι μέχρι πρότινος θεωρούνταν «πρωτόγονο» και «άτεχνο». Στην Ελλάδα αυτό το ρεύμα εδραιώθηκε με τη Μεταπολίτευση του 1974.

Τα παλιά χωριά και κωμοπόλεις της υπαίθρου, τα νεοκλασικά και βιομηχανικά αρχιτεκτονήματα και εγκαταστάσεις των πόλεων του 19ου αιώνα, κατά την περίοδο της γήρανσής τους πλέον, στη μεταπολεμική Ελλάδα συμβόλιζαν την οπισθοδρόμηση και δεν θεωρούνταν άξια προς διατήρηση ίχνη. Μόνον μετά τη λαίλαπα της αντιπαροχής των δεκαετιών του 1960 και 1970, κι αφού πρώτα είχαν καταστραφεί στο μεγαλύτερο τους

μέρος οι νεοκλασικές ελληνικές πόλεις, τα νεοκλασικά αρχιτεκτονήματα έγιναν αποδεκτά ως αναγνωρισμένα, προστατευόμενα μνημεία των πόλεων. Παράλληλα ο τουρισμός ανέδειξε τους παραδοσιακούς οικισμούς ως προϊόντα, επιβάλλοντας τη διάσωσή τους. Τελευταία τέκνα της μνημειοποίησης αποτελούν τα βιομηχανικά κτίρια, τα οποία άρχισαν να περιλαμβάνονται στους καταλόγους νεότερων μνημείων στο τέλος του 20ού αιώνα και να διασώζονται μέσω άλλοτε επιτυχών και άλλοτε αποτυχημένων επανααρχήσεων.

Κλείνοντας αυτήν την ενότητα, αξίζει να σημειώσουμε μια σημαντική, αν και όχι ανεξήγητη, απουσία: Πουθενά δεν θα συναντήσουμε ένα σλαβικό μνημείο του Μεσαίωνα ή ένα αρβανίτικο μνημείο των νεότερων χρόνων – παρότι η σλαβική κάθοδος, ξεχασμένη και διατηρούμενη μόνο στα χιλιάδες τοπωνύμια και μικροτοπωνύμια της ελληνικής ενδοχώρας, όπως και η μεταγενέστερη αρβανίτικη, παρούσα ακόμη ως τοπικός πολιτισμός στην Αττικοβοιωτία και στα νησιά του Αργοσαρωνικού, αποτελούν ιδιαίτερα σημαντικές πτυχές της ιστορίας του τόπου, της εξέλιξης και της ταυτότητας της κοινωνίας μας.

Απομνημειοποίηση και επαναμνημειοποίηση

Ένα εξόχως διδακτικό παράδειγμα της σχέσης των μνημείων με τις πόλεις και των κατά καιρούς επιλογών και των ανατροπών τους προσφέρει η πόλη του Ναυπλίου, μια πόλη όπου τα κυρίαρχα στην εικόνα της ιστορικά κατάλοιπα ήταν ενετικά και οθωμανικά: τζαμιά, λουτρά, οχυρώσεις, διοικητικά κτίρια. Ας παρατηρήσουμε τρεις κρατικές παρεμβάσεις στην αρχαιολογία της πόλης.

- Το Μεγάλο Τζαμί, το αρχαιότερο της πόλης στο κέντρο της, απο-ιεροποιήθηκε και απομνημειοποιήθηκε. Κατεδαφίστηκε το ισχυρότερο στο αστικό τοπίο θρησκευτικό του σύμβολο, ο μιναρές, ενώ το ίδιο το τζαμί μετετράπη σε αποθήκη και στη συνέχεια σε κινηματογράφο ταινιών υποκουλτούρας.

• Οι οχυρώσεις και οι στρατιωτικές εγκαταστάσεις της Αχροναυπλίας λειτουργούσαν ως φυλακή. Στη συνέχεια τμήματά τους κατεδαφίστηκαν. Στη θέση τους κτίστηκε ένα σύγχρονο κρατικό ξενοδοχείο («Ξενία»). Οι οχυρώσεις έπαιξαν τον ρόλο του γραφικού φόντου στη νέα αρχιτεκτονική.

• Οι παράκτιες οχυρώσεις, η τάφρος και η περίτεχνη Πόρτα της Θάλασσας με την κινητή γέφυρα κατεστράφησαν. Στη θέση της τάφρου στήθηκε ένα αστικό πάρκο. Σε περίοπτη θέση δίπλα του βρίσκεται το νεοκλασικό δικαστικό μέγαρο της πόλης και ο ανδριάντας του πρώτου κυβερνήτη της Ελλάδας Ιωάννη Καποδίστρια.

Δεν έχουν σημασία οι ακριβείς χρονολογίες, αλλά ότι αυτά συνέβησαν χονδρικά, με διαφορετικές αλλά συνεχόμενες επεμβάσεις, από το 1830 έως το 1970. Ουδείς από τις τρεις αυτές παρεμβάσεις δεν θα μπορούσε να γίνει σήμερα. Ούτε ο ευτελισμός του τεμένους, ούτε η κατασκευή ενός νέου ξενοδοχείου επάνω σε μια φρουριακή ακρόπολη, ούτε η κατεδάφιση της εμβληματικής πύλης μιας ιστορικής πόλης. Ο λόγος των καταστροφών δεν ήταν η άγνοια ή η έλλειψη τεκμηρίωσης των ιστορικών μνημείων. Το αντίθετο! Με πλήρη επίγνωση και με κρατικές πρωτοβουλίες «καθαρίστηκε» εν μέρει η πόλη από σημεία τα οποία δεν υπήρχε βούληση να διατηρηθούν ως μνημεία. Άλλα εξίσου σημαντικά στοιχεία της ιστορίας, όπως το Τζαμί της Εθνοσυνέλευσης, το ενετικό Διοικητήριο, το Παλαμήδι με τον ρόλο του στην Επανάσταση και το θρυλικό κελί του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη διασώθηκαν και ενσωματώθηκαν ομαλά στην ιστορική εικόνα του Ναυπλίου.

Ως εδώ τα πράγματα είναι συνηθισμένα. Άπειρες τέτοιου τύπου παρεμβάσεις υλοποιήθηκαν σε ελληνικές πόλεις. Το ενδιαφέρον αρχίζει στις μέρες μας, όταν και συνέβησαν δύο νέες πρωτοβουλίες:

• Το Μεγάλο Τζαμί αποκαθάρθηκε εν μέρει από την όντως βάνουση παλαιά επανάχρησή του (εικόνα 3). Είναι πλέον πολιτιστικό κέντρο, συντηρημένο και προστατευμένο μνημείο, και

Εικόνα 3. Το οθωμανικό Μεγάλο Τζαμί στην πλατεία Συντάγματος του Ναυπλίου ως χώρος πολιτιστικών εκδηλώσεων. Φωτ.: Ν. Μπελαβίλας.

συνοδεύει τα άλλα δύο σημαντικά αρχιτεκτονήματα, το Τζαμί της Εθνοσυνέλευσης και το Διοικητήριο, στο περιβάλλον της μνημειώδους πλατείας του Ναυπλίου, ενώ λίγο πιο πέρα το τρίτο τζαμί της πόλης αναστηλώνεται.

- Η Πόρτα της Θάλασσας ανακατασκευάστηκε σχεδόν εκ του μηδενός ως πιστό αντίγραφο του χαμένου πρωτοτύπου με την τάφρο και τη γέφυρά της (εικόνα 4). Μια γλυπτή επιγραφή της εποχής του Μοροζίνι και τμήμα της θεμελίωσης είναι τα ελάχιστα αυθεντικά στοιχεία της νέας κατασκευής.

Σε έναν κόσμο όπου η πολυπολιτισμικότητα και η διαφορετικότητα συγκροτούν πλέον οικουμενικές αξίες, τα μνημεία της αρχαιολογικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς αξιολογούνται ή οφείλουν να αξιολογούνται ανεξαρτήτως καταγωγής και εποχής. Η περίπτωση του Ναυπλίου αποδεικνύει ότι οι καιροί αλλάζουν. Μετά την εποχή της απομνημειοποίησης και της μερι-

Εικόνα 4. Η Πόρτα της Θάλασσας στο Ναύπλιο μετά την ανακατασκευή της. Φωτ.: Ν. Μπελαβίλας.

κής ιστορικής κάθαρσης του Ναυπλίου, ζούμε την επαναμνημοποίηση τεκμηρίων του ενετικού και οθωμανικού παρελθόντος. Σύμφωνα με τις τρέχουσες αντιλήψεις, αυτά τα τεκμήρια είναι άξια προς διάσωση και έχουν θέση δίπλα στο ελληνικό παρελθόν και την κύρια αφήγηση που εκπέμπει το περιβάλλον της πόλης ως πρωτεύουσας της Επανάστασης και πρώτης πρωτεύουσας της χώρας.

Η μνήμη δεν κληρονομείται αυτομάτως. Μεταδίδεται από στόμα σε στόμα και από βλέμμα σε βλέμμα, διά των νοητικών, γραπτών, εικονικών (πλέον και ψηφιακών), προφορικών και υλικών ιχνών της, τεκμηρίων ή αφηγήσεων, όπως τα άφησαν οι προηγούμενες γενιές. Η μνήμη μπορεί να υπάρξει μόνο όταν οι νέες γενιές την οικειοποιηθούν ξανά. Το ίδιο και τα μνημεία που τη φέρουν. Αλλιώς όλα αυτά απαξιώνονται, φθείρονται, στο τέλος χάνονται.

Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι το μνημείο, ως υλική κιβωτός της μνήμης, είναι δυνατόν να αποκλειστεί, να καθαρθεί, να επιστρέψει, να χαθεί για πάντα. Κάποιες φορές τα-

Ξιδεύει στην ιστορία με γοητευτικό τρόπο, όπως όταν βιώνουμε ευχάριστα ένα ιστορικό αρχιτεκτόνημα, και έτσι αυτό υιοθετείται από την επόμενη γενιά. Άλλοτε μεταφέρεται με αποθητικό τρόπο, λ.χ. ένα απαξιωμένο ρημαγμένο ερείπιο, μόνον τύποις διατηρητέο. Αυτό σταδιακά απορρίπτεται από τη συλλογική συνείδηση και τελικά χάνεται.

Εν τέλει τα μνημεία επιβιώνουν όταν έχουν να μας διηγηθούν κάτι για το παρόν και το μέλλον, όταν δηλαδή γίνονται κτήματα των επόμενων γενιών.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Braudel F. (1998· πρωτότυπη α' έκδ.: 1967-1979). *Υλικός πολιτισμός, οικονομία και καπιταλισμός, 15ος-18ος αιώνας* (τόμ. 1-2), μτφρ. Φ. Δρακονταειδής, Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τραπέζης Ελλάδος.
- Choiseul-Gouffier M.G.F.A. (1782). *Voyage pittoresque de la Grece*, Paris: J.-J. Blaise (διαθέσιμο επίσης στο https://archive.org/details/gr1_33125008279693).
- «Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage» (1972, 16 Νοεμβρίου). Στον ιστότοπο της UNESCO, <http://whc.unesco.org/en/conventiontext/>
- «International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (Venice Charter 1964)» (1964). Στον ιστότοπο ICOMOS, https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf
- Καρατζάς Γ. (2015). *Ιστορία και χώρος. Ο ρόλος της ανάδειξης και της διαχείρισης ιστορικών μνημείων και τοποθεσιών στη συγκρότηση και αναπαράσταση του εθνικού παρελθόντος. Διάδοση αφηγημάτων, ανασκαφική έρευνα, συντήρηση και αποκατάσταση μνημείων τον 20ό αιώνα, διδακτορική διατριβή*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα.
- Karidis D.N. (2014). *Athens from 1456 to 1920. The Town under the Ottoman Rule and the 19th Century Capital City*, Athens: Archaeopress.
- Légrand É. (1897). *Description des îles de l'Archipel par Chirostophe Buondelmonti. Version Grecque par un anonyme (publiée d'après le manuscrit du Sé-rail, avec une traduction française et un commentaire par Émile Légrand)*, Paris: Ernest Leroux.
- Lévi-Strauss C. (2000· πρωτότυπη α' έκδ.: 1955). *Θλιβεροί τροπικοί*, μτφρ. Β. Λούβρου, Αθήνα: Εκδόσεις Χατζηνικολή.
- Λόρδου Μπάνου: *Επιστολές από την Ελλάδα: 1809-1811 και 1823-1824* (1996), μτφρ. Δ. Κούρτοβιζ, επιμ. L.A. Marchand, Αθήνα: Ιδεόγραμμα.

- Μπούρας Χ. και Τουρνικιώτης Π. (2010). *Συντήρηση, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα 1950-2000*, Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
- Rapport A. (2000· πρωτότυπη α' έκδ.: 1969). *Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*, επιμ. και μτφρ. Δ. Φιλίππιδης, Αθήνα: Μέλισσα.
- Rossi A. (1991· πρωτότυπη α' έκδ.: 1966). *Η αρχιτεκτονική της πόλης*, επιμ. Λ. Παπαδόπουλος, μτφρ. Β. Πετρίδου, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Σμύοπουλος Κ. 2001. *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα (333 μ.Χ. – 1821 μ.Χ.). Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά* (τόμ. 1-4), Αθήνα: Στάχυ.
- Sitte C. (1999· πρωτότυπη α' έκδ.: 1889). *Η πολεοδομία σύμφωνα με τις καλλιτεχνικές αρχές*, πρόλ. Δ. Ζήβας, μτφρ. Κ. Σεργιάς, Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.
- «The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments» (1931). Στον ιστότοπο ICOMOS, <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/167-the-athens-charter-for-the-restoration-of-historic-monuments>
- Τόλιας Γ. (2002). *Τα νησολόγια. Η μοναξιά και η συντροφιά των νησιών*, Αθήνα: Ολκός.
- Τσελεμπί Ε. (1994). *Εβλιγιά Τσελεμπί. Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1687-1688)*, μτφρ. Δ. Λούπης, Αθήνα: Εκάτη.